

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

## TEEMANUMBRI SÜNNIST

Esimene saatesõna

KRISTIINA ROSS

**H**umanitaarteadusi peetakse, võrreldes loodus- ja ühiskonnateadustega, tihedamini seotuks parasjagu kehtivate väärtushinnangutega. Samas tahaksid ka humanitaarid teadlastena jõuda mingitegi kindlate ja verifitseeritavate tulemusteni. Või vähemalt on nad teadusbürookraatlike mehhanismide toimel üha enam sunnitud oma uurimistulemusi sellistena kirjeldama. Küsimus pole siiski mitte praeguse aja bürookraatlikes nõuetes, vaid kõnealune dilemma on saatnud humanitaariat läbi aegade. Kui palju tohiks humanitaarteadlased inimest uurides kaasa elada ühiskondlikele arengutele ja kas seotus väärtushinnangutega ei ohusta paratamatult akadeemilist erapooletust?

Siinses teemanumbris vaadeldakse humanitaarteaduste suhet rahvusega – viimase kahe sajandi jooksul oluliseks mobiliseerivaks väärtuseks kujunenud ning kirglikke tundeid ja jõulist tegutsemist ajendanud nähtusega. Muu hulgas püütakse selgitada, kas ja mis nende omavahelistes suhetes on muutunud. Juba piiblis on öeldud, et kirjatäht suretab, aga vaim teeb elavaks (2 Kr 3:6), ning hiljem on ideed sõna halvavast toimest elava mõtte lennule korduvalt edasi arendatud. Probleem on aktuaalne ka siinses kontekstis. Sõnad *teadus* ja *rahvus* olid enam-vähem sellisena kirjas juba Wiedemanni sõnaraamatus ja nende väline kuju pole muutunud, tekitades petliku mulje, justnagu peaks ka nende sisu olema jäänud samaks. Ometi on teaduse ja rahvuse mõiste viimase pooleteise sajandi jooksul eesti keeleruumis pidevalt teisenenud.

Teaduse definitsioone ja klassifikatsioone on erinevaid ning valdkond, mida tänapäeva eesti keeles katab sõna *humanitaarteadused*, eristub teistest teaduse valdkondadest mõnes klassifikatsioonis selgemini, teisel ähmasemalt, jäädes mõne lähenemise korral üldse teaduse mõistest väljapoole. Levinud ja käepärased käsitlused, mis humanitaarteadusi (ingl *human science*) siiski teadusena tunnustavad, nagu ENE ja ingliskeelne Wikipedia, seostavad nende tekke XVIII sajandi uushumanistliku mõttega (ENE 1971: 81; ENE 1988: 493) ning mainivad valdkonna esimese eristajana David Hume'i (1711–1776), kes kõneles moraaliteadusest (ingl *moral science*) (HS 2017). Väliste ja seesmiste objektide uurimist vastandas juba sajand varem Blaise Pascal (1623–1662), kes esmalt füüsiku ja matemaatikuna tegutsenuna kirjutas inimloomust uurima asudes: „Teadus välistest asjadest ei paku mulle häda ajal lohutust selle vastu, et ma ei tunne kõlblust; aga teadus kommetest pakub mulle alati lohutust selle vastu, et ma ei tunne teadusi välistest asjadest” (Pascal 1998: 37). Asjaolus, et Pascali järgi peaks „teadusel kommetest” olema inimest lohutav funktsioon, võib näha religiooni kui uusaegse humanitaaria kasvupinnase jälgi. Ometigi on ettekujutus sellest, et humanitaarteadused peaksid inimest abistama ja raskel hetkel trööstima, ühesõnaga toimima religiooni aseainena, säilinud tänini. Näiteks sotsiaalteadlane Jerome Kagan, kes kõrvutab loodus-, ühiskonna- ja humanitaarteadusi üldiselt viimastele ebasoodsas valguses, näib pidavat humanitaaride peamiseks ülesandeks ühiskonnale lootuse pakumist, mööndes – eelnevalt kõiki dekonstruktivistide sarjates – tunnustavalt: „Humanitaarid on tavaliselt esimesed, kes panevad tähele varajasi märke neist pessimistlikest olukordadest, ning nende ideed aitavad avalikkusel kujundada teadlikumat, sidusamat käsitust ajalooperioodist, milles ollakse määratud elama. Inimesed vajavad midagi, millele loota, isegi kui see on illusioon.” (Kagan 2017: 323)

Pascali „Mõtteid” peetakse küll humanitaarteaduste hulka loetava filosoofia osaks, kuid teaduseks on sealseid arutlusi tänapäeva vaatenurgast keeruline liigitada. Tollane humanitaarne mõte kuulub pigem usu lähikonda. Veidigi täpsemate ja mingil viisil tõestatavate meetoditega hakati inimtegevust uurima XIX sajandil. Näiteks tänapäevases mõttes keeleteadusest räägitakse alles alates uurimissuunast, mis tekkis samuti XIX sajandil ning võttis keelte käsitlemisel kasutusele võrdlev-ajaloolise meetodi, ehkki keeli on kirjeldatud juba rohkem kui 2000 aastat, vähemasti Panini grammatikast peale, ning nn õpetatud keelte vastu tunti huvi läbi keskaja ja eriti varausajal. Seda peetakse aga pigem eellooks. Humanitaarteadused tänapäevases mõttes kujunesid välja samal ajal, kui tekkisid rahvused. Mõlemad on ühe ja sama suurema protsessi viljad ja kuuluvad mingil viisil kindlasti kokku. Küsimus saab olla vaid selles, kas humanitaarteaduste ja rahvuse vaheline seos on olemuslik või juhuslikku laadi. Kas humanitaarteadused on loomu poolest „rahvusteadused” või on nad kogu XX sajandi vältel toimunud rahvust toetavate teadustena lihtsalt sellepärast, et sündisid ajal, mil rahvuslik aspekt oli ühiskonnas tervikuna niivõrd oluline ning inimesi mobiliseeris just rahvusliku ülesehitamise idee, pakkudes konstruktiivset „lohutust”?

Siinne ajakirja Keel ja Kirjandus teemanumber püüabki nende küsimuste üle arutleda, vaadeldes, milline on olnud ühe või teise humanitaarse teadusdistsipliini roll eesti rahvuse ülesehitamisel ja kaitsmisel, ning üritades disku-

teerida, milline see võiks olla praegu, mil eesti rahvus on ammu üles ehitatud ning viimased veerandsada aastat taas riiklikult turvatud.

Teemanumbri süünd on seotud 2016. aasta algusest toimiva Eesti-uuringute Tippkeskuse tegevustega. Üheks keskuse tosinast töörühmast sai ajalooliste väljendus- ja kultuuripraktikate uuringute töörühm. Töörühma algataja Mari Sarve sõnul kutsus ta rühma kokku eesmärgiga leida koostööplatvormi oma juhitava uurimisteema ideoloogia-aruteludele. Kõnealune uurimisteema IUT22-4 kannab pealkirja „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad” ning selle kestuseks on ajavahemik 2014–2019, mis tähendab, et töörühma sünnihetkeks olid folkloristid oma teemaga juba kaks aastat tegelenud. Kirjandus- ja keeleteadust asusid töörühmas esindama Epp Annus ja Kristiina Ross. Kirjandusteadlased on ideoloogia sekkumisega teadusesse muidugi ühtelugu pidanud silmitsi seisma, keeleteadlaste seas seevastu pole küsimus eriti aktuaalsena esile kerkinud. Töörühma üheks arutlusfookuseks kujunes eri valdkondade teadlaste töö seotus rahvuse konstrueerimise või dekonstrueerimisega erinevatel ajajärkudel. Sellekohane mõttevahetus elavnes Eesti humanitaarias mäletatavasti mõned aastad tagasi ajaloolaste hulgas pärast „Eesti ajaloo” keskajaköite ilmumist (2012). Tippkeskuse töörühma suunaks võeti Eesti rahvaluule-, kirjandus- ja keeleteaduse kujunemisloo kriitiline analüüs rahvuslikust aspektist. 2016. aasta suvel (15. augustil) toimus esimene ühisseminar, mille tööpealkirjaks sai „Rahvuse konstrueerimise eri vaatenurgad ja seosed erinevate teadusvaldkondade uurimisainesega”. Seminaril osales ettekandega 15 tippkeskuse uurijat. Rahvuse konstrueerimisest üldisemas plaanis rääkisid Egge Kulbok-Lattik, Epp Annus ja Taive Särg; rahvaluule kogumise, uurimise, avaldamise ja taaskasutuse seostest rahvuse konstrueerimisega Mari Sarv, Liina Saarlo, Ave Goršič, Katre Kikas, Astrid Tuisk ja Janika Oras; üksikute rahvuste või rahvusrühmade identiteedi kujundamisest Kristiina Ross, Anu Korb, Brigitta Davidjants, Eduard Parhomenko. Viimase ploki teemaks oli „Taimed maailmapildi kujundajana” ning esinejateks Raivo Kalle ja Ave Mets. Seminarijärgsel arutelul otsustati, et järgmisele seminarile võiks esinema kutsuda tippkeskuseväliseid uurijaid teadusaladelt, mille uurimispraktikad tunduvad olevat olemuslikult rahvusdiskursusega kõige kriitilisemalt seotud. Kavas oli kutsuda mõni juhtiv ajaloolane tutvustama ajalooteaduses praeguseks valitsevaid arusaamu ning tippteadlasi folkloristika ja etnoloogia, kirjandusteaduse ja keeleteaduse alalt. Seminar pealkirjaga „Humanitaarteaduste roll rahvuse (de)konstrueerimise protsessis” toimus 9. augustil 2017. Kutsutud külalistena esinesid välisuurijate kõrval ka paar tippkeskuse teadlast, kokku kaheksa ettekandega. Üles astusid Anti Selart, Helle Metslang, Piret Peiker, Märt Väljataga, Tiit Hennoste, Kristin Kuutma ja Indrek Jääts; oma seisukohavõtud kohapeal refereerimiseks oli kirjalikult saatnud Lembit Vaba. Kavandatavasse Keele ja Kirjanduse teemanumbrisse olid palutud kaastööd kirjutama kõik teisel seminaril esinenud teadlased ning needki kutsutud uurijad, kes mingil põhjusel seminaril osaleda ei saanud, kuid samuti kuulajad, keda seminaril räägitu inspireeris. Kaastöö vorm (emotsionaalsest arvamusalaldusest sujuval skaalal kuni esseistliku arutluse või range teadusartiklini) jäi igauhe enda valida.

Laekunud kaastöodes vaadeldakse rahvuse ja humanitaarteaduste suhteid kahel põhilisel teljel või nende lõikekohtades. Rahvuskeskse lähenemise

korral on oluline ajatelg, millel võib eristada nelja ilmekat perioodi: rahvuse kujunemise algfaas rahvusliku ärkamise ajal, rahvuse hoogne „valmishitamine” 1920. ja 1930. aastatel, Nõukogude okupatsiooni aeg ning sellele järgnev „tänapäev”. Teaduskeskse kirjelduse korral näib enamikus vaadeldud distsipliinides olevat võimalik eristada rahvuslikult tundlikke uurimisvaldkondi ning rahvuse suhtes neutraalseid või vähemasti vähem tundlikke alasid.

Teemanumbri kahes esimeses artiklis käsitletakse rahvuse ja humanitaarteaduste suhteid kitsamate valdkondade üleselt. **Marek Tamm** pakub raamistava ülevaate rahvuse konstrueerimise viisidest ning rahvusteaduste mõistest eestikeelses kirjasõnas. Eristades rahvuse kujundamise aktiivset ja passiivset faasi, keskendub ta oma käsitluses esimesele, nn „kuumale” faasile. Järgnevast loost seevastu võib leida **Eneken Laanese** „kuumalt” emotsionaalse üleskutse loobuda tänapäeval – Tamme järgi rahvuse passiivses ehk „külmas” faasis – rahvuse käsitlemisel kitsalt etnilisest ja keelelisest lähenemisest. Valdkondadesisesed arutelud juhatab sisse ajaloolase diskussiooni põhjastanud „Eesti ajaloo” keskajaköite koostaja ja toimetaja **Anti Selart**, kes räägib erinevatest lähenemisviisidest ajaloo käsitlemisel, võttes oma arutluse kokku tõdemusega, et meie rahvuslik huvi peaks olema Eesti ajaloo teaduslike käsitluste paljusus ning mitmekesisus.

Keeleteaduse ploki moodustavad kolm üsna eriilmelist kirjutist. Üldaktsepteeritult on keel eestlaste rahvusliku identiteedi põhikomponendiks. Võib-olla just selle enesestmõistetavuse tõttu pole eesti keeleteadlased oma tegevuse rahvuslikku aspekti seni kuigi aktiivselt mõtestada püüdnud. Siinses vaatluses selgub, et keeleteaduse seos rahvuslikkusega on praktikas üsna haraline. **Helle Metslang** kirjeldab rõhutatult lihtsustavate skeemide najal puhta teaduse ja rahvusliku mõtlemise suhet keeleteaduse eri valdkondades ja eri aegadel ning toob kokkuvõtteks välja, milleks tänapäeval rahvusriigil peaks keeleteadust vaja olema. **Karl Pajusalu** kirjutab 1920. aastal loodud Emakeele Seltsi tähendusest rahvuse ülesehitamisel ning sõna *eestlus* kasutuselevõtust. **Kadri Koreiniku**, **Maarja Siineri** ja **Kara Browni** artikkel analüüsib tänapäevase riikliku keelepoliitika võimalusi keelekasutuse suunamisel. Autorid on seisukohal, et Eesti keelepoliitika kujundamisel tuleks senise postsovetliku raamistuse asemel pöörata rohkem tähelepanu globaliseerumisele, rändele, kõrghariduse ingliskeelestumisele ja muudele tänapäeva keelekasutust mõjutavatele teguritele. Suvisel seminaril kuulus keeleplokki ka fennougristikat puudutav ettekanne, mille käigus Kristiina Ross refereeris pealkirja all „Eesti fennougristika tõus ja langus” Lembit Vaba kirjeldust Eesti fennougristika hetkeseisust. Erinumbris vaadeldakse fennougristika probleeme entograafia plokki paigutuvas Madis Arukase artiklis. Ehkki Arukase käsitlusest koorub välja, et praegu ei ole soome-ugri hõimusuhetel eestlastele ligilähedaseltki sama olulist tähendust, nagu oli rahvuse ülesehitamise või Nõukogude okupatsiooni ajal, elab võrdlev-ajalooline fennougristika keeleteadusliku distsipliinina Eestis edasi, nagu tõestab **Tiina Laansalu** ja **Sven-Erik Soosaare** ülevaade Eesti Keele Instituudi soome-ugri seminari-dest teemanumbri lõpuosas.

Kirjandusteaduse plokk sisaldab kahte kirjutist. **Märt Väljataga** vaatleb rahvuse tähendust kirjandusteaduse kolmes vormis: poetika, kirjanduslugu ja kriitika. Mõõndes, et eri vormide seotus rahvusega on erinev, nendib autor,

et suur osa kogu eesti kirjandusteaduse „sisendist” ja „väljundist” on igal juhul kitsalt rahvuslik, ning keskendub küsimusele, kuidas pääseda humanitaarteadustes ja eriti kirjandusteaduses rahvuslikust suletusest. Rõhutades ekspordikõlbliku ja rahvuslust toetava teaduse ühitamatust, kahtleb Väljajaga eesti kirjandusteaduse mõjujõus nii ühes kui teises suunas, uskudes, et eesti kirjandusteadusel pole olnud sama suurt mõju poliitilis-ühiskondlikule rahvuslusele nagu ajalool, arheoloogial, folkloristikal ja keeleteadusel. **Tiit Hennoste** käsituses on kirjandusteaduse osa rahvuse kujundamisel märgatavam. Hennoste eristab kirjandusteaduses mudelikeskset ja objektikeskset lähenemist ning nendib, et mudelikeskse lähenemise korral saab rahvuslik olla ainult uurimiseks kasutatav materjal ning niisuguse teaduse tulemus ei ole rahvuslikust aspektist oluline. Seevastu objektikeskse lähenemise kaudu luuakse kirjanduslugu, millel on olnud eesti rahvuse konstrueerimisel oluline osa, ning sellel võib olla mõju ka rahvuse hääbumisele.

Etnoloogia (või etnograafia) ja folkloristika plokk hõlmab nelja käsitlust. **Madis Arukask** vaatleb keeleteaduse-, folkloristika- ja etnograafiaüleselt, milline on olnud soome-ugri komponendi kaal ja tähtsus eesti rahvuse ja seda uurivate distsipliinide ajaloo eri etappidel XIX sajandist meie päevini. Kahe olulise perioodina tõusevad esile 1920. ja 1930. aastad, mil hoogustunud hõimuliikumisega toestati rahvuse ülesehitamist, ning 1960. kuni 1980. aastad, mil praktilised võimalused idapoolseid hõimurahvaid tegelikult uurida olid kõige paremad ning hõimuidee aitas ülal hoida kaitseseisundisse surutud rahvuslust. **Indrek Jääts** ja **Marleen Metslaid** pakuvad ülevaate etnograafia osast eesti rahvuse ülesehitamisel Jakob Hurda ajast kuni 1930. aastateni ning valdkonna konserveerumisest Nõukogude okupatsiooni tingimustes, riivates põgusalt ka tänapäevast seisust. **Liina Saarlo** analüüsib põhjalikult nõukogude aja konserveerivat toimet eesti folkloristikale. Teemanumbri arutelude osa lõpetab **Elo-Hanna Seljamaa** kirjutis sellest, kuidas saaks tänapäeva rahvaluuleteadlane vabaneda „mineviku vahendaja” ja rahvusluse praktiseerija rollist ning asuda rahvaluulet ja rahvuslust teaduslikult analüüsima ning mõtestama. Autori sõnul pole abi, kui varasem rahvuslikkuse kontseptsioon asendada vaimse kultuuripärandi kontseptsiooniga, sest mõlemad ohustavad ühtviisi uurija akadeemilist vabadust.

Nagu öeldud, esindab teemanumber traditsioonilise humanitaaria valdkondi, millel rahvusdiskursusega kõige enam seost tundus olevat. Kõrvale on jäetud ühelt poolt näiteks kunsti- ja muusikateadlased, ehkki laulupidude rahvuslikkuse küsimus tekitas just viimase seminari eelsel suvel ajakirjanduses palju elevust. Ka on senises arutelus jäänud tagaplaanile semiootikud, filosoofid ja usundiloolased ning paljude teiste humanitaaria valdkondade esindajad, rääkimata loodusteadustega viljakaid sümbioose pakkuvatest humanitaaria uuematest harudest, nagu näiteks etnobotanika. Mõned loetletud humanitaaria harude esindajad võtsid sõna esimesel seminaril. Siinses teemanumbris nad paraku üles ei astu, ent kõigi nende suundade kaasamine diskussiooni võiks edaspidi olla perspektiivikas.

## Kirjandus

- ENE 1971 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia [3]. HERN–KIRU. Tallinn: Valgus.
- ENE 1988 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, 3. FILM–ISSÕ. Tallinn: Valgus.
- HS 2017 = Human Science. [https://en.wikipedia.org/wiki/Human\\_science](https://en.wikipedia.org/wiki/Human_science). (29. XII 2017).
- Kagan, Jerome 2017. Kolm kultuuri. Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil. – Charles Percy Snow, Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon. J. Kagan, Kolm kultuuri. Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil. Tlk Mart Trummal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 57–391.
- Pascal, Blaise 1998. Mõtted. Tlk Kristiina Ross. (Hortus Litterarum.) Tallinn: Logos.

*Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Lead Research Fellow, [kristiina.ross@eki.ee](mailto:kristiina.ross@eki.ee)*